

महात्मा गांधी आणि अहिंसा

दौलत भुजंग साळवे, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

अहिंसा हा गांधीजींच्या जीवनाचा मूळ आधार होता. अहिंसेला आपला धर्म मानणारे मोहनदास कर्मचंद गांधी हे स्वातंत्र्यलढ्यातील राजकीय आणि आध्यात्मिक नेते होते. सत्याग्रह, अहिंसा आणि साधेपणा हा यशस्वी मानवी जीवनाचा मूळ मंत्र मानणाऱ्या गांधीजींच्या या आदर्शांनी प्रभावित होऊन रवींद्र नाथ टागोर यांनी त्यांना प्रथमच महात्मा म्हणजेच महान आत्म्याचा दर्जा दिला. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी त्यांना राष्ट्रपिता म्हटले होते. गांधीजींचे अहिंसेचे तत्व आणि त्याचा उपयोग ते ह्यात असताना जितक्या गरजेपेक्षा जास्त जाणवत होते. गांधीजींची अहिंसा समाजातून लोकांना मुक्त करत नाही, तर समाजात अहिंसेचा वापर करण्याची प्रेरणा देते. गांधीवादी अहिंसेने आधुनिक समाजातही त्याची लोकप्रियता टिकवून ठेवली आहे कारण ती प्रामुख्याने आध्यात्मिक उद्दिष्टांनी प्रेरित आहे आणि दुसरे म्हणजे राजकीय आणि सामाजिक उद्दिष्टांनी. या दृष्टीने महात्मा गांधी याचे अहिंसाचे विवेचने प्रस्तुत लेखात केले आहे.

अहिंसेचा अर्थ

अहिंसेचा शाब्दिक अर्थ अहिंसा किंवा हत्या असा आहे. हिंसा म्हणजे स्वार्थ, राग किंवा दुखावण्याच्या इच्छेने कोणत्याही सजीवाला दुखापत करणे किंवा मारणे. हिंसेच्या मुळाशी स्वार्थ, राग किंवा द्वेषाची भावना असते. याउलट अहिंसेच्या अनुयायाला या सर्व भावनांवर मात करून सजीवांप्रती प्रेम आणि मैत्रीची भावना ठेवावी लागते, ज्याला गांधीजी अहिंसा म्हणतात. गांधीजींसाठी अहिंसेचा अर्थ खूप व्यापक आहे, ज्यामध्ये केवळ कृतीतच नव्हे तर विचारातही सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे. कोणाचीही हत्या न करणे हा नक्कीच अहिंसेचा भाग आहे, पण यापेक्षा अहिंसेमध्ये आणखी काही आहे. वाईट विचार म्हणजे फक्त हिंसा, खोटे बोलणे म्हणजे हिंसा, द्वेष म्हणजे हिंसा, एखाद्याचे वाईट वाटणे ही हिंसा होय. जगाला जे हवे आहे ते ताब्यात घेणे देखील हिंसा आहे.

अहिंसेचे दोन पैलू आहेत –

नकारात्मक आणि सकारात्मक. त्याचे नकारात्मक स्वरूप म्हणजे वासना, क्रोध आणि द्वेषाने प्रभावित होऊन कोणत्याही प्राण्यावर हिंसा न करणे. पण यावरून अहिंसेचे पूर्ण स्वरूप समजत नाही. अहिंसेचे खरे रूप आपल्याला त्याच्या भावनिक बाजूने कळते. अहिंसेचे प्रभावी किंवा सकारात्मक स्वरूप म्हणजे वैश्विक प्रेम आणि करुणेची भावना असे म्हटले जाते. प्रेम, वर्ग, अन्यायाचा विरोध आणि वीरता हे त्याचे चार मूलभूत घटक आहेत. भारतात प्राचीन काळापासून अहिंसेला अत्यंत महत्त्व आहे. योग तत्त्वज्ञ पतंजली यांनी आत्मशुद्धीच्या पाच यमांपैकी अहिंसेला प्रथम स्थान दिले आहे. जैन धर्मात अहिंसेला खूप महत्त्व आहे. रामचंद्र नावाच्या एका जैन विद्वानाचा महात्मा गांधी इंग्लंडहून परतल्यानंतर त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला. भगवान बुद्धांनी घोषित केले की, शत्रुत्वाचा अंत शत्रुत्वाने होत नाही तर प्रेमाने होतो. गांधीजींनी वर उल्लेखलेल्या भारतीय परंपरेतून आणि बायबलच्या 'सर्मन ऑन द माऊंट' आणि टॉल्स्टॉयच्या पुस्तकांतून अहिंसेचे तत्त्व घेतले, पण अनेक क्षेत्रांत त्याचा व्यावहारिक उपयोग करून त्यांनी निर्विवादपणे त्याचे यश सिद्ध केले.

ज्याप्रमाणे द्वेष हा हिंसेचा आधार आहे, त्याचप्रमाणे प्रेम हा अहिंसेचा आधार आहे. अहिंसेचे व्रत घेतलेला साधक आपल्या पराकोटीच्या शत्रूवरही तसाच प्रेम करतो, जसे वडील वाईट कर्म करणाऱ्या आपल्या मुलावर प्रेम करतात. तो शत्रूच्या वाईटाचा द्वेष करतो, शत्रूचा नाही. अहिंसा आणि प्रेमाच्या शक्तीने तो शत्रूचे वाईट करण्याचा प्रयत्न करतो. तो स्वतः आनंदाने दुःख सहन करतो, परंतु शत्रूला दुखावत नाही. अहिंसेचा दुसरा घटक म्हणजे अमर्याद संयम. जर अहिंसक व्यक्तीला त्याच्या प्रयत्नात लवकर यश मिळत नसेल तर तो निराश होत नाही. अहिंसा हे अचुक ब्रह्मास्त्र आहे, शेवटी ते नक्कीच यशस्वी होईल यावर त्यांचा ठाम विश्वास आहे. मोठ्या अपयशांना तोंड देऊनही, अहिंसक हिंमत हरत नाही आणि धीराने आपल्या मार्गावर पुढे जात आहे. अहिंसेचा तिसरा घटक म्हणजे अन्यायाचा प्रतिकार करणे. अहिंसा म्हणजे निष्क्रियता किंवा उदासीनता नाही तर वाईट आणि

अन्यायाला सतत प्रतिकार करणे. अहिंसावादी व्यक्ती अन्यायी लोकांच्या अत्याचाराला घाबरत नाही, तर त्यांना धैर्याने तोंड देते, म्हणूनच अहिंसेचा चौथा मूलभूत घटक म्हणजे शौर्य होय. गावाने यावर खूप भर दिला आहे. त्याच्या मते अहिंसा धैर्य

अहिंसेची श्रेष्ठता

गांधीजी इतिहासाच्या आधारे अहिंसेचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादन करतात. द्वंद्वात्मक संघर्षावर विश्वास ठेवणाऱ्या कार्ल मार्क्सच्या विपरीत, त्याने मानवी समाजाचा इतिहास हा त्याच्या अहिंसेचा सतत प्रगतीशील विकास मानला. आदिम जातींबद्दल असे म्हटले जाते की ते नर नरभक्षक होते, परंतु नंतर मानवाने मानवी मांस खाणे अयोग्य मानले, त्यांनी शिकार करून आपले पोट प्राण्यांच्या मांसाने भरण्यास सुरुवात केली. काही काळानंतर माणसाने शिकार करून अन्न मिळवण्याची पद्धत सोडून दिली कारण तो शिकारीच्या सततच्या भटकंतीच्या जीवनाला कंटाळला होता. आता प्राण्यांना मारण्याऐवजी त्यांची काळजी घेतली. सततच्या भटकंतीच्या शिकारी जीवनाला कंटाळल्यामुळे टी.ने अन्न मिळवण्याची पद्धत सोडून दिली. आता तो जनावरे मारण्याऐवजी त्यांचे संगोपन आणि शेती करू लागला. यामुळे त्यांच्या जीवनात स्थैर्य, गाव, शहरे, राष्ट्रे आणि सभ्यता यांचा विकास झाला. अशा प्रकारे, सभ्यतेच्या वरील विकासावरून हे स्पष्ट होते की इतिहासात हिंसेचा वापर सातत्याने कमी होत आहे आणि अहिंसेचा वापर वाढत आहे. तसे नसते तर हिंसा वाढतच गेली असती आणि अहिंसेचे प्रमाण कमी होत गेले असते तर मानवजाती फार पूर्वीच नष्ट झाली असती. ऐतिहासिक विकासाव्यतिरिक्त, अहिंसा इतर अनेक कारणांसाठीही श्रेष्ठ आहे-

१. ती अशी आहे की ही एक आध्यात्मिक शक्ती आहे जी अगदी लहान आणि सर्वात कमकुवत मुले आणि वृद्ध लोकांमध्ये देखील आढळू शकते. शस्त्रांसाह हिंसक लढाई तरुणाईच लढू शकते, परंतु एक अतिशय वृद्ध आणि कमकुवत आई आपल्या बलवान परंतु भरकटलेल्या मुलावर प्रेमाची शक्ती वापरून त्याला योग्य मार्गावर आणू शकते. प्रेमाची शक्ती प्राण्यांवरही वापरली जाऊ शकते.

२. हिंसा सतत आणि स्वयंचलित असावी. त्याच्या वापरासाठी आपल्याला शारीरिक शक्तीची मदत घ्यावी लागत नाही. जो शारीरिक शक्ती वापरतो त्याला एक प्रकारची विश्रांती आवश्यक असते. परंतु अहिंसा साधकासाठी संयम आवश्यक नाही कारण त्याला कोणत्याही बाह्य शस्त्रांचा वापर न करता हृदयात नेहमी कार्य करणाऱ्या प्रेमाची भावना वापरावी लागते. ३. अहिंसेची आत्मा शक्ती म्हणजे शत्रूवर बेशुद्ध अज्ञान होय

३. ते असे की अहिंसेच्या आत्मशक्तीचा शत्रूवर नकळत, अज्ञात आणि अप्रत्यक्ष प्रभाव पडतो आणि तो शस्त्रशक्तीपेक्षा अधिक प्रभावी असतो. शस्त्र बाळगणाऱ्या व्यक्तीची क्रिया तात्कालिक आणि तात्पुरती असते, परंतु अहिंसा आणि प्रेमाचा प्रभाव अप्रत्यक्ष आणि शाश्वत असतो.

४. हिंसेचे अपयश आणि अहिंसेचे निश्चित यश आहे. अहिंसा आणि प्रेम काही काळ अयशस्वी होऊ शकतात पण त्यांचे यश निश्चित आहे, कारण अहिंसा आणि प्रेमात दगडाची मनेही वितळण्याची ताकद असते

गांधीजींच्या अहिंसेची वैशिष्ट्ये

गांधीजींच्या अहिंसेची दोन महान वैशिष्ट्ये आहेत - पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे सूक्ष्म आणि तपशीलवार विवेचन आणि दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे क्षेत्र विस्तारणे आणि त्याला नवीन गती आणि नवीन विस्तार देणे.

१. गांधीजींच्या आधी अहिंसेचा सामान्य अर्थ कोणत्याही जीवाचा जीव घेऊ नये आणि त्याला खाण्यापिण्यापुरते मर्यादित ठेवावे असा होता. त्याचे सविस्तर विवेचन करताना गांधीजी म्हणाले की, तो अन्न विषयाच्या पलीकडचा आहे. मांसाहार करणारे अहिंसक असू शकतात, फळे खाणारे टोकाची हिंसा करताना दिसतात. व्यापारी खोटे बोलतो, ग्राहकांची फसवणूक करतो, वजन कमी करतो, पण हा व्यापारी मुंगीला पीठ देतो, फळ देतो. तरीही हा व्यापारी मांसाहारी व्यापाऱ्यापेक्षा जास्त हिंसक आहे, जो मांसाहार करतानाही प्रामाणिक असतो आणि कोणाचीही फसवणूक करत नाही. अशाप्रकारे, प्राण्यांवरील हिंसाचारावर चर्चा करताना गांधीजींनी अहिंसेची पारंपारिक व्याख्या दिली आणि अहिंसेची पारंपारिक व्याख्या आणि मर्यादा यावर चर्चा करताना नवे क्रांतिकारी बदल आणि विस्तार करण्यात आला.

2. अहिंसेचे क्षेत्र विस्तारत आहे. गांधीजींनी वैयक्तिक आणि कौटुंबिक क्षेत्राच्या संकुचित मर्यादितून अहिंसेला बाहेर काढले आणि सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रातील सर्व प्रकारच्या अन्यायांना तोंड देण्याचे शस्त्र बनवले. ऋषीमुनीपुरते मर्यादित न ठेवता ते सार्वजनिक आणि वैश्विक केले. गांधीजींच्या शब्दांत, “अहिंसा, जर ती वैयक्तिक गुणवत्ता असेल, तर ती माझ्यासाठी टाकून देण्यासारखी गोष्ट आहे. माझी अहिंसेची कल्पना व्यापक आहे. त्याची किंमत करोडोंची आहे. मी त्याचा सेवक आहे, सत्य आणि अहिंसा हे वैयक्तिक आचरणाचे नियम नाहीत हे सिद्ध करण्यासाठी आपण जन्माला आलो आहोत; ते समुदाय, जात आणि राष्ट्र धोरणाचे रूप घेऊ शकतात. अहिंसा सर्वासाठी, सर्व ठिकाणी, सर्वकाळासाठी आहे. 'हरिजन सेवक' मध्ये त्यांनी लिहिले आहे की, "आम्हाला सत्य आणि अहिंसा ही केवळ व्यक्तींची वस्तू बनवायची नाही, तर समूह, जाती आणि राष्ट्रे आचरणात आणू शकतात अशा वस्तू बनवायला हव्यात." हे गांधीजींचे अहिंसेबाबतचे सर्वांत मौलिक योगदान होते. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी राजकीय क्षेत्रात अहिंसेचा यशस्वी वापर करून त्यांनी आपला वरील दावा खरा असल्याचे सिद्ध केले.

गांधीजींच्या अहिंसेच्या संकल्पनेची व्यावहारिकता

गांधीजींच्या अहिंसेच्या संकल्पनेच्या विवेचनातून प्रश्न पडतो की विचार, वचन आणि कृतीतून पूर्ण अहिंसेचा आदर्श व्यावहारिक आहे का? गीतेमध्ये वर्णिलेल्या अवस्थेपर्यंत माणूस पोहोचू शकतो का, जिथे तो सर्व दुःखांपासून मुक्त आहे, मैत्री आणि दयाळूपणाने भरलेला आहे? याबाबत गांधी स्पष्टीकरण दिले. हिंसेपासून माणूस पूर्णपणे मुक्त होणे शक्य नाही हे त्यांनी मान्य केले आहे. मनुष्य पूर्ण अहिंसा प्राप्त करू शकत नाही. हिंसा आणि अहिंसा यातील सूक्ष्म फरक स्पष्टपणे सांगताना गांधीजींनी ज्या परिस्थितीत माणसाला हिंसाचाराचा अवलंब करावा लागतो आणि तो ते टाळू शकतो हे सांगितले आहे.

1. जीवनाच्या उदरनिर्वाहासाठी आवश्यक असलेली हिंसा क्षम्य आहे. शरीर हा देवाचा वारसा आहे ज्याचा नाश करण्याचा माणसाला अधिकार नाही. शरीराच्या पोषणासाठी आणि संरक्षणासाठी जाणूनबुजून इतर सजीवांची हत्या करू नये, पण नकळत घडणाऱ्या हिंसाचाराची काळजी करण्याची गरज नाही. ही माणसाची मजबुरी आहे. गांधीजी अहिंसेच्या संदर्भात कल्पनावादी नव्हते, ते व्यावहारिक होते. त्याने मानवाला किंवा मालमत्तेला हानी पोहोचवणाऱ्या प्राण्यांना मारण्याची परवानगी दिली आहे. रस्त्यावरून येणारे सिंह, बिबट्या किंवा हडबडलेले कुत्रे जीवन संपवण्यासाठी हल्ला करत असतील, तर त्यांची हत्याही हिंसाचाराच्या कक्षेत येत नाही. या हिंसेला 'ड्युटी इन डिस्ट्रेस' असे म्हणतात आणि सर्वज्ञात आहे. गांधीजी हिंसक प्राण्यांच्या हत्येला परवानगी देत असले तरी मानवाने अहिंसेचे योग्य पालन केले तर हिंसक प्राणीही मानवाला इजा करणार नाहीत, ही त्यांच्या मनाची भावना आहे हे उल्लेखनीय. 2. निर्वासितांच्या संरक्षणासाठी केलेला हिंसाचारही निषेधार्ह आहे. जर कोणी दहशतवादी आपल्या आश्रितांच्या जीवाशी खेळायला आला तर त्याला मारणे ही सुद्धा हिंसा नाही. महिला आणि मुले हे समाजातील प्रत्येक माणसाचे आश्रित आहेत. जर कोणी त्यांच्यावर अत्याचार करत असेल तर प्रत्येकाने त्याला मारून टाकावे. 3. ज्या व्यक्तीवर किंवा प्राण्यावर हिंसा केली जाते त्यांच्या दुःखातून मुक्त होणे आवश्यक असेल तर अशी हिंसा हा गुन्हा नाही. उदाहरणार्थ, जर एखाद्याचा रोग असाध्य झाला आणि सर्वत्र निराशा पसरली, तर त्या व्यक्तीला किंवा प्राण्याला मारणे हे पाप किंवा हिंसा नाही. गांधीजींनी आपल्या आश्रमातील एका मरणासन्न वासराला त्रासातून मुक्त करण्यासाठी विष देण्याची परवानगी दिली होती. ही हिंसा अदृश्य होती परंतु ती क्षम्य आहे कारण त्यामागे इतरांबद्दल असीम दया आणि करुणेची भावना आहे. तो म्हणाला किंवा "जर माझ्या मुलालाही त्रास होत असेल - आणि त्याच्यावर इलाज नसेल, तर मी त्याचे जीवन संपवणे हे माझे कर्तव्य समजले पाहिजे."

टीका :

काही समीक्षकांचा असा आक्षेप आहे की ज्या 'आदर्श'चा उपयोग केला जाऊ शकत नाही आणि ज्यासाठी काही अपवाद करावे लागतील. गांधीजी या आक्षेपाचे निरसन करतात की ज्या आदर्शाचे व्यवहारात पूर्ण रूपांतर करता येईल ते खरे तर अत्यंत गरीब आदर्श आहे. जीवनाचा आनंद हा ध्येय गाठण्यात नसून नेहमी त्यासाठी झटण्यात आहे, आपण त्याच्या जवळ पोहोचू शकतो पण ते कधीही पूर्ण करू शकत नाही. अहिंसेचा आदर्श हा गणितातील एका बिंदूसारखा आहे ज्याची पूर्ण प्राप्ती शक्य नाही, परंतु वास्तविक जीवनात आपण त्याच्या जवळ

नक्कीच पोहोचू शकतो. मध्ये, गांधीजींनी अहिंसेला आपला धर्म मानून कधीही असहाय्य वाटले नाही. त्यांच्या मते, "सर्वात कठीण धातू देखील पुरेशा उष्णतेपूर्वी वितळतात. त्याचप्रमाणे, हिंसेच्या पुरेशा उष्णतेपूर्वी सर्वात कठीण हृदय देखील वितळते. आणि उष्णता निर्माण करण्याच्या अहिंसेच्या क्षमतेला मर्यादा नाही." अहिंसा हे बंधन आहे जे संपूर्ण समाजाला एकत्र बांधते. आम्ही या शक्तीशी त्याच प्रकारे परिचित नाही जसे की त्याचा शोध लागण्यापूर्वी आम्ही खगोलीय पिंडांना एकत्र बांधणाऱ्या आकर्षणाच्या शक्तीशी परिचित नव्हतो. गांधीजींच्या मते, अहिंसा हेच साधन आहे आणि पूर्ण स्वातंत्र्य हेच प्रत्येक राष्ट्राचा शेवट आहे.

संदर्भ सूची

- 1 मिश्रा, अनिल दत्त, गांधी ए स्टडी, पिर्यासन, नवी दिल्ली, 2012
- 2 दैनिक जागरण, 02 ऑक्टोबर 2011
- 3 अग्रवाल, श्याम मोहन, पलसानिया, महेंद्र, इंडियन पॉलिटिकल थिंकर्स, आस्था प्रकाशन, जयपूर, 2010
- ४ कुमार, अजय, अली, इस्लाम, इंडियन पॉलिटिकल थॉट, पिरिसन, नवी दिल्ली, २०१२
- 5 त्यागी, पी.के., इंडियन पॉलिटिकल थिंकर्स, विश्व भारती प्रकाशन, नवी दिल्ली, 2013.